

भक्तिः - रामायणमहाभारतपुराणसन्दर्भे

रश्मित्रिपाठी

शोधच्छात्रा, साहित्यविभागः, राष्ट्रीयसंस्कृतसंस्थानम्, जनकपुरी, नवदेहली

शोधलेखसारः - वेदादिग्रन्थैः सह रामायणपुराणमहाभारतेष्वपि भक्तिविवेचनं सर्वाधिक विस्तृतं वर्णते । वेदेषु उक्तभक्तिबीजानि रामायणमहाभारतपुराणेषु विस्तारं प्राप्नुवन्ति । 'भज् सेवायाम्' इत्यस्माद् धातोः किंति कृते सति भक्तिशब्दस्य सिद्धिर्जायते । भजनम्-सेवा चेत्यादयोऽर्थाः सन्ति भक्तिशब्दस्य । भगवतः चरणयोः पूर्णरूपेण स्वात्मसमर्पणमेव उत्तमा भक्तिर्भवति । श्रद्धा, सेवा, सम्मानम् अनुरागश्चाऽपि भक्तिरूपेणाङ्गीक्रियन्ते । भक्तिवेषये पक्षद्वयस्य समावेशो जायते- प्रथमः भगवान् द्वितीयो भक्तश्च । भक्तस्य मनसि भगवन्तम् प्रति आसक्तिः भवति, आसक्त्या च प्रेम उत्पद्यते ।

मुख्यशब्दाः - परमधामः, मनोवृत्तिः, व्यक्तम्, ब्रह्मप्रीतिः, भेदभेदम्, सात्त्विकम्, निर्गुणत्वम्, सगुणत्वम् ।

भज् धातोः किंतन् प्रत्ययेन स्त्रीलिङ्गे 'भक्तिः' पदं निष्पद्यते । पदस्यास्यानेकेऽर्था भवन्ति यथा - पूजा, उपासना, अर्चना, अनुरक्तिः, सेवा, सम्मानम्, श्रद्धा, विन्यासव्यवस्था, वियोजनम्, विभाजनम्, पृथक्करणम् इत्यादयः ।¹ 'ईश्वरं प्रति प्रेमविशेष एव भक्तिः' इति नारदसंहितायामुक्तमस्ति । गीतायामपि भगवता श्रीकृष्णेन त्रिविधः योगः कथितः - 1. ज्ञानयोगः

2. कर्मयोगः 3. भक्तियोगश्चेति ।

गीतानुसारं ज्ञानेनापि मुक्तिः, कर्मयोगेनापि मुक्तिः, एवञ्च भक्तियोगेनापि मुक्तिः भवति । गीतायां भक्तियोगनामके अध्याये भगवान् श्रीकृष्णो वदति यत् भो अर्जुन ! त्वं मयि एव मनः आधत्स्व, मयि च बुद्धिमपि निवेशय तदा त्वमवस्यमेव ऊर्ध्वं (परमधामे) गच्छतीत्यत्र नास्ति कोऽपि संशयः ।

श्रद्धा-विश्वास-प्रेमपरिप्लावितभक्तहृदयस्य मधुरमनोराग एव भक्तिः यया भक्तभगवतोः उमास्पोपासकयोर्वा पारस्परिकतादात्म्यसम्बन्धस्य निर्धारणं भवति । सा भक्तस्य विमलमानसात्रिः सृतस्य दिव्यप्रेमप्रवाहस्य भावधारा एव यया लौकिक विषयानन्दः स्वसमस्तकाक्षुण्यं परिक्षाल्यालौकिकसमस्तसन्तापनाशकस्य भक्तिरसस्य जननी वर्तते । भक्तितत्वविचारप्रसङ्गे प्रथममुपास्तत्त्वमुपासकत्वमुपासनातत्वश्चेति त्रीणि तत्वानि पार्थक्येन विचारणीयानि, यतो हि प्रोक्ततत्त्वैरेव भक्तभगवतोः पारस्परिकः सम्बन्धो निर्धार्यते ।

यथा मानवजीवनेन सम्बद्धया क्षुधया तस्याः क्षुधायाः परितुप्तिकारकाणां पदार्थानां सत्ता सिध्यति, तथैव मनुष्यस्य चित्ते विद्यमाना यस्य कस्यामुपासना-भावना प्रमाणयति यल्लोके कोऽप्मुपास्योऽप्यस्तीति । स एवोपास्यश्चराचराखिलब्रह्माण्डं सृजति रक्षति विनाशयति च । तस्यैवेङ्गितेन वायुः प्रवहति, सूर्योभाति, चन्द्रःः प्रकासते । स एव महान् व्यापकः,

¹ वामनशिवराम आप्टे, संस्कृतहिन्दीशब्दकोशः, पृष्ठसङ्ख्या - 789

अखिलब्रह्माण्डनायकः, ब्रह्मा, परमात्मा वा विद्यते। एव च तस्यैच्छमैव निखिलब्रह्माण्डस्य समस्तक्रियाकलापः सम्पद्यन्ते। स एव सम्पूर्णविश्वनायक उपास्यो वर्तते। कारणं तु ध्येयमिति सिद्धान्तात्। तस्यैवानुग्रहेणोपासकस्य जीवस्य संसारसागरान्मोक्षो भवति, नान्यथा, ‘नान्यः पन्था विद्यते’यनाय इति श्रुतेः। यथोक्तम् –

विष्णोर्हि भक्तिः सुविशेषधनं धियस्ततो भवेज्ञानमतीवनिर्मलम् ।

विशुद्धतत्त्वानुभवो भवेत्ततः सम्यक विदित्वा परमं पदं द्वजेत् ॥²

तत्र धार्मिकमनोवृत्त्या उपास्यस्य ऐश्वर्यमयम् माधुर्यमञ्च रूपमनुभूयते। दार्शनिकमनोवृत्त्या च परमात्मतत्त्वस्य जीवात्मतत्त्वस्य च पारस्परिकसम्बन्धस्य तात्त्विकं परिज्ञानं जायते। आत्मपरमात्मनोः जीवब्रह्मणोश्च पारस्परिकतात्त्विक सम्बन्ध एव सम्पूर्णभक्तिवाङ्मयस्य (साहित्यस्य) निधिरस्ति ।

उपासकस्य स्वभावानुसारेणोपास्यस्य ब्रह्मणो ज्ञानाश्रितो भावाश्रितश्चेति रूपद्वयं भवति। तस्य ज्ञानाश्रितं रूपं निर्गुणम्, निराकारम्, अव्ययम्, अनिर्वचनीयश्च विद्यते। उपासकस्य स्वभावानुसारेणोपास्य स्वामिसरिवकान्तादिविर्भिरूपेषु व्यक्तो भवति। व्यक्तरूपानुसारेण स्वभावनया भक्तो भगवतो नाम रूपश्च परिकल्पयति। यथोक्तं रामतापनीयोपनिषदि “उपासकानां सिद्ध्यर्थं” ब्रह्मणो रूपकल्पना ततो ब्रह्मा व्यक्तं सगुणं साकारं वा कथ्यते। एवं चोपासनायाः परमप्रयोजनं तु भगवत्सन्निद्यप्राप्तिरेवास्ति। ज्ञानमार्गेन ब्रह्मतत्त्वचिन्तनं भवति। उपासनानया तु परमप्रियत्वस्य, निकटमसान्निध्यस्य च प्राप्तिर्जायते। प्रेमपात्रता च साधकस्तदैव लभते यदा सः साधको भावुको भवति। भावुकत्वं भक्तयैव लभ्यते। अत एव प्रतिपादितं यत् परमात्मा न काष्ठे, न पाषाणे, न वा मृत्तिकायामेव तिष्ठति, किन्तु स तु केवलं साधकस्य भाव एव विराजते, अत एव तस्य प्राहृपायः केवलं भाव एव (भक्तिरेव) इति। यथा कथितम् –

ये त्वां देवं धूं धूं भक्ताः पुराणं पुरुषोत्तमम् ।

प्राप्नुवन्ति तथा कामानिह लोके परत्र च ॥³

अपि च हरिभक्तिं (भावसाधनां) विना कर्म, विवेकादिज्ञानं, मोक्षश्च कथमपि न सिध्यति। अत एव भावसाधनैव सर्वस्य मुख्याधारो वर्तते।

रामायणे भक्तिः - संस्कृतमहाकाव्यस्याऽदिकविना वाल्मीकिना विरचितं “रामायणम्” आदिमहाकाव्यत्वेन परिज्ञायते, यतो हि वैदिकवाङ्मयात् परं सर्वप्रथमं तदेव महाकाव्यं काव्यगुणोपेत रचितं महाकविना। तत्रैव लौकिकच्छन्दसा सर्वप्रथमं प्रयोगे दृश्यते। तदेव लौकिकमहाकाव्यानामुपजीव्यम्, आदर्शभूतश्च। वैदिकसंस्कृतेनिधिः वैष्णवसम्प्रदाय वेदवत्समाहृतश्च वर्तते। तत्र महाकविना मर्यादापुरुषोत्तमस्य भगवतः श्री रामचन्द्रस्य चरितं लोकानुकरणीयतया चित्रितम्। तत्र श्रीरामः साक्षात्परमात्मरूपेण प्रतिपादितः। अपि च तत्र श्रीरामः पूर्णब्रह्मपरमात्माऽपि सन् मातृ-पितृ-गुरु-मित्र-भार्या-भ्रातृ-सेवकैः सह मानवोचितमर्यादया व्यवहरति। एवं च सर्वैः सह यथोचिताया मर्यादायाः परिपालनादेव स मर्यादापुरुषोत्तमरूपेण

² वाल्मीकिरामायणम्, सुन्दरकाण्डम्, 4.22

³ वाल्मीकिरामायणम्, सुन्दरकाण्डम्, 117.31

परिज्ञायतेऽधुनापि लोके । तस्य चरणमनुकरणीयमेव सर्वैः, अत एव ‘रामादिवत् प्रवर्तितव्यं न रावणादिवत्’ इति प्रसिद्धिरूपगता । वैष्णवाचार्या रामायणं प्राधान्येन रामभक्तिप्रतिपादकं शास्त्रमिति प्रतिपादयन्ति । तत्र -

सकृतदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते ।

अभ्यं सर्वभूतेभ्यो ददाष्येतद् व्रतं मम् ॥

इत्यादिना संसारबन्धनविमुक्तये परमोपापभूतायाः शरणागतेः भक्तयाः वा स्वरूपं प्रतिपादितम् । श्लोकोऽयं वैष्णववसम्प्रदायेषु मोक्षस्य साधनभूतायाः भक्तेर्मन्त्ररूपेण स्वीकृतो वर्तते ।

एवं रामायणन्तरेऽपि भक्तिरूदगीता । तथा चाध्यात्मरामायणे काकमुशुण्डिना गरुडं प्रति प्रतिपादितं ये नराः सम्यकप्रकारेण हरिं भजन्ति ते दुस्तरं संसारसमुद्रमनायासेन पारं यान्तीति ।

एवमेव भगवान् सुतीक्ष्णं प्रति प्रतिपादयति-“लोके ये मम मन्त्रोपासकाः मम शरणं प्राप्ताः, लौकिकविषयं प्रति निरपेक्षाः सन्ति, तेभ्योऽहं प्रतिदिनं दर्शनं । एवमेव लक्ष्यणं प्रति भगवतापि प्रतिपादितं मम भक्तियुक्ता भक्ता न केवलं ज्ञानं विज्ञानं वैराग्यमेव प्राप्नुवन्ति, अपि तु मुक्तिमपि अनायासेन प्राप्नुवन्ति । अपि च भक्त्या भक्तैर्मम स्वरूपाङ्गुभूयते, येन ते भवबन्धनात् विमुच्यन्त इति । एवमेव रावणं प्रति प्रतिपादितं हनुमता यत् भगवत्भक्त्या आत्मज्ञानं भवति ततः परमात्मतत्वमनुभूयत इति । अत एव प्रकृतेः परः पुराणपुरुषो रमापतिः सर्वव्यापकः शरणागतप्रियः श्रीराम एव सर्वतोभावेन भजनीय इति । एवमेव ब्रह्मस्तुतौ प्रतिपादितं यत् ये भक्ताः सर्वतोभावेन पुरुषोत्तमं श्रीरामं भजन्ति, त इहलोके परलोके चाप्तकामा भवन्तीति । भक्तिहीनेन कृतं कर्म सम्यक् फलं नोत्पादयतीति चाध्यात्मरामायणेऽयत्र प्रतिपादितमिति रामायणेषु भक्तिरेव मुख्यत्या वर्णितेति सिद्धम् ।

महाभारते भक्तितत्त्वम् - भारतस्य निधिर्वेदः वेदस्य चोपबृंहणमितिहासपुराणाभ्यामभूत् उक्तं च इतिहासपुराणाभ्यां वेदार्थमुपबृंहयेत्’ इति । तत्रेतिहासपदेन रामायणमहाभारतावभिप्रेतौ । अस्मिन् महाभारते सम्पूर्णभारतीयजनजीवनस्य रूपं प्रतिबिम्बितमस्ति । निखिलभारतीयजनजीवने व्यासप्रणीतस्य लक्षसहस्रात्मकस्य महाभारतस्य प्रभावोऽतीव परिलक्ष्यते । महाभारतमिदं न केवलं भारतीय सस्कृतेरेव रत्नभाण्डागार विद्यते, अपि तु समस्तलौकिक ज्ञानविज्ञानयोर्निधिः वर्तते । महाभारतं निखिलविषयस्य महाकोशा इति प्राच्यपाश्चात्यसमस्तविद्वास एककण्ठ्येन स्वीकुर्वन्ति । यथोक्तम् -

तमेव चार्चन्नित्यं भक्त्या पुरुषमव्ययम् ।

ध्यायन् स्तुवन्नमस्यंश्च यजमानस्त्वेव च ॥

अनादिनिधनं विष्णुं सर्वलोकमहेश्वरम् ।

लोकाध्यक्षं स्तुवन्नित्यं सर्वदुःखातिगो भवेत् ॥⁴

महाभारते विषयान्तरेण सह भगवद्भक्तिरपि प्राधान्येन प्रतिपादिता, भक्तिसिद्धान्तस्य प्रतिपादकं मुख्यं शास्त्रं पाञ्चरात्रम् । तस्य पाञ्चरात्रस्यापि मूलं महाभारतमिति श्रीलोकमान्यतिलकमहोदयेन स्वस्पादितगीताभूमिकायां लिखितम् ।

⁴ महाभारतम्, अनुशासनपर्व, 149.5-6

महाभारतेऽनुशासनपर्वणि निरूपितं 'ये भक्ता अनन्यभक्त्या सर्वलोकमहेश्वरम्, अनादिनिधनम्, लोकाध्यक्षम्, परमपुरुषोत्तमं सततं भजेति ते दैहिक-दैविक-भौतिकरूपत्रिविधुःखेभ्यो विमुच्यज्ञे ।

अत्र प्रमाणमुपनिषदरूपा भक्ति तत्त्वप्रतिपादिका श्रीमद्भगवतगीता एव विद्यते। यत्र प्राधान्येन भगवत्भक्तिरेव निरूपिता बादरायणेन। ये भक्ताः जगतः कर्तारं हर्तारं भर्तारञ्च भजन्ति ते संसारसमुद्रे न पतन्तीति ।

महाभारतांशभूतश्रीमद्भगवद्गीतायां प्राधान्येन भगवद्भक्तिरेव प्रतिपादिता। गीतायां दानाध्ययनयज्ञतपः स्वाध्यायादीनामपेक्षया निखिलब्रह्माण्डनायको भक्तिप्रियः परमात्मा केवलं भक्त्यैव शीघ्रं प्राप्यते, ये भक्ताः सम्पूर्णेन्द्रियसमूहलौकिक विषयेभ्यः परावर्त्य चिदुन्मुखीभूय मनोवागगोचरं परमात्मानं भजन्ति, त एव तं परमात्मानं प्राप्नुवन्तीति प्रतिपादनेन भक्तर्मोक्षोपायत्वं स्पष्टमुपपादितम्। तस्माद् गीता भक्तिशास्त्रमित्यत्र न सन्देहगन्धः। एवञ्च सति महाभारतस्य भक्तिप्रतिपादकत्वं स्वतः सिद्धमिति ।

पुराणेषु भक्तितत्त्वम् -

संस्कृतसाहित्ये पुराणमन्यूनं महत्वमस्ति । यतो हि पूर्यति वेदार्थमिति व्युत्पत्या वेदार्थपरिपरिपूरणमेव पुराणानां चरमं लक्ष्यमिति प्रोच्यते। अत एव पुराणं वेदस्य व्याख्यानमेव। वैदिकवाङ्मये ये कथा प्रसङ्गाः सिद्धान्ता गृह्णतत्वानि वा सङ्क्षेपेण संसूचितानि तान्येव पुराणेषु सरलरीत्या विस्तरेण च प्रतिपाद्यन्ते । यथा हि - वैदिकवाङ्मये काव्यरसो भक्तिरसो वा बीजरूपेण नामान्तरेण वा वर्तते, तस्यैव पल्लवनं पुराणेषु कृतम् ।

पुराणेषु भक्तिर्बहुविधा निरूपिता। तत्र पद्मपुराणे लौकिकवैदिकाऽध्यात्मिकभेदेन प्रथमं सा त्रिविधा निर्गदिता। पुनश्च लौकिकभक्तिर्मनोवाक्यासंभवत्वेन त्रिविधा भवति। तत्र ध्यानधारणाभ्यां वेदार्थानुस्मरणेन, ब्रह्मप्रीतिकरी भक्तिः मानसीभक्तिरिति कथ्यते। अग्निश्राद्धादिचिन्तनैर्मन्त्रवेदनमस्कारैर्जात्यैः स्तुतिभिश्च भगवत्प्रीतिर्वाचिकीभक्तिः, आत्मेन्द्रियनिरोधादिभिश्चान्द्रायणादित्रतोपवासनियमैश्च कृता, ब्रह्मप्रीतिः कारिकी भक्तिराख्याता । एते सर्वेऽपि भक्तिं भेदा लौकिकभक्तिशब्देनभिहिताः ।

वेदाध्ययनादिभिः क्रृग्यजुः सामभिर्जात्यैर्हवितौमक्रियाभिश्च निष्पादिता भक्तिवैदिकभक्तिरिति कथ्यते । साङ्घ्ययोगभेदेनाऽध्यात्मिकभक्तिस्तु द्विधा, पुनश्च सा सात्त्विकराजस्तामसभेदेन त्रिविधा भवति। एवमेव स्कन्दपुराणेऽपि प्रतिपादिता सा। ब्रह्मवैर्तपुराणे सामान्यतो नवभेदात्मिकैव भक्तिः कथिता। गौतमीयतन्त्रेऽल्पविधा भक्तिः प्रतिपादिता । गरुडपुराणे च सा भक्तिरष्टविधैव प्रोक्ता, तत्र भक्तौ सर्वेषां समानरूपेणाधिकारोऽस्ति शक्तिमान् मनुष्य एव सर्वश्रेष्ठः सर्वोत्तमश्च भवतीत्यपि प्रतिपादितमस्ति ।

विष्णुभक्तिवत् पुराणेषु शिवभक्तिरपि बाहुल्येन प्राप्यते। शिवभक्तिप्रतिपादनादेव वायुपुराणमपि शैवपुराणत्वेनैव निर्गद्यते। लिङ्गपुराणे वर्णितं यद् भगवतः शिवस्य भक्त्यैव संसारे ब्रह्मा जीवा विमुच्यन्त इति। शिववचनानुसारेण तथैव भक्तया बन्धनविनिर्मुक्तैर्जीवैः शिवः प्राप्यत इति च। शैवमते सा भक्तिर्भगवत्सेवारूपिणी कथ्यते। सा च भक्तिः कायिक-वाचिक-मानसिकभेदेन त्रिधा। कायिक-वाचिक-मानसिकोपायैर्भक्तिः साध्या चेति ।

शिवपुराणे च भक्तिः सेवारूपैव विद्यते । शैवयोगोऽपि भक्त्यैव प्राप्यते । भक्त्यैव संसारबन्धनं विनश्यति । शिवपुराणे सा भक्तिः क्वचित् सगुणनिरुणभेदे क्वचित् वैधी स्वाभाविकीभेदेन, क्वचित् नैष्ठिक्यनैष्ठिकीभेदेन क्वचिच्च साङ्गनिरङ्गभेदेन च प्रविभक्ता मङ्गलमयशिवस्योपासना सर्वेषां कृते श्रेयस्करी विषय इति च प्रतिपादितम् ।

सन्दर्भ ग्रन्थाः –

1. रामायणम्
2. महाभारतम्
3. वायुपुराणम्
4. शिवपुराणम्
5. भागवतपुराणम्
6. श्रीमद्भगवद्गीता
7. संस्कृतहिन्दीशब्दकोशः